

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ МЕНЕДЖМЕНТУ ПОЧАТКОВИХ ЕТАПІВ ФОРМУВАННЯ

КРАСНОПОЛЬСЬКА Н.Л.

*ДВНЗ “Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана”*

Утворення суверенної держави, супроводжуване кардинальними перетвореннями в соціально-економічній галузі, зміною політичних орієнтирів, формуванням нових економічних відносин зумовило виникнення в Україні ринкової економіки, яка відмовилася від централізованого управління господарством. Із упровадженням нових принципів, методів і форм господарювання виникла нагальна потреба у становленні української термінології менеджменту (далі – УТМ), яка репрезентувала б розвиток і досягнення управління господарством нової якості. Усе це сприяло формуванню означеної термінології на основі його сучасної поняттєво-концептуальної системи. Усе ж новизна термінології менеджменту є відносною, оскільки “це не поняттєво-термінологічна цілина, а переважно масив уже відомих, як правило, базових номінацій, що зазнають природного впливу і нових ринкових відносин, і водночас наслідування – де більш, де менш помітного, де більш, де менш вдалого – термінології інших мов” [4, с. 65].

Проблема становлення економічної термінології, складником якої є термінологія менеджменту, привертала увагу багатьох дослідників. У наукових доробках Т.І. Панько, І.І. Вакулик, Т.М. Дячук, М.І. Навальної, Г.В. Чорновол, О.П. Винник, О.М. Михалевич схарактеризовано шляхи та способи формування економічної терміносистеми, висвітлено проблеми її стандартизації та кодифікації. Особливо актуальною є проблема формування, систематизації та нормативного закріплення термінології новітніх сфер економічної галузі, серед яких виокремлюємо й термінологію менеджменту. Англо-американська основа означеної термінології в багатьох мовах, зокрема й українській, зумовлена першістю англословних країн у цій галузі. Випрацювання власне української наукової термінології менеджменту для найменування понять відносно нової економічної сфери потребує свідомого підходу, а не механічного перенесення чужомовної термінології на український мовний ґрунт.

Мета наукової розвідки полягає в дослідженні особливостей становлення УТМ.

Завданням роботи є: огляд основних періодів її розвитку, аналіз особливостей початкових етапів, виявлення змін, які відбулися в її складі.

Досліджуючи зародження та формування УТМ, умовно виділяємо чотири основні етапи, перші три з яких кваліфікуємо як початкові, оскільки менеджмент як економічна наука сформувався в Україні на початку 90-х років ХХ ст. Проте найпростіші вияви управління господарством на території сучасної України простежуються з часів Київської Русі. Спочатку уявлення про управління існувало на рівні практики, а згодом – і мистецтва, тобто

сформульованих правил господарювання та управління державою, зафіксованих у літописах та кодексах.

Перший етап становлення УТМ охоплює XI – початок XIX ст. Зазначимо, що назву “термінологія менеджменту” щодо лексики з досліджуваної сфери початкового періоду вживати не цілком коректно, тому ми послуговуватимемося терміном “спеціальна лексика сфери менеджменту”. У науковій літературі її кваліфікують як прототермінологічну, тобто таку, що з’явилась і застосовувалась ще до виникнення наук, називаючи не власне поняття, а спеціальні уявлення про ті чи ті реалії життя [2, с. 87], напр.: *наказание* – настанова, наказ (Ср, т. II, с. 290), *направа* – вказівка (Ср, т. II, с. 310), *наражувати* – призначати (Ср, т. II, с. 328), *меньшина* – *менишина* – молодший (за значенням), підлеглий (Ср, т. II, с. 230).

Основна відмінність між терміном і прототерміном зумовлена відсутністю в останнього наукової дефініції, оскільки не існує ще відповідної науки та наукової класифікації, на основі якої створюється дефініція [2, с. 68].

Одними з найдавніших у складі спеціальної лексики сфери менеджменту є номінації посадових осіб, напр.: *бараши* (МТС, с. 25), *бегуль*, *бегеуль* (МТС, с. 26), *бирич*, *бириц* (МТС, с. 27), *бобровник* (МТС, с. 29), *доводицик*, *довотчик* (МТС, с. 98), *ключник* (МТС, с. 143), *дворецкий*, *дворский* (МТС, с. 89), *дворский тиун* (МТС, с. 88); *иконом* – *економ* (МТС, с. 134), *нарядьчикъ* – *розпорядник* (Ср, т. II, с. 327), *мастер* – *мастеръ* – *начальник* (Ср, т. II, с. 115).

Для прототермінів, які, природно, не мали дефініцій, характерне відхилення значень у певних межах. Наприклад, лексема *наказатель* позначала близькі, але не тотожні поняття “наставник”, “учитель” (Ср, т. II, с. 290); за аналогією *наставьникъ* – “керівник”, “учитель” (Ср, т. II, с. 335), а *долгъ* позначала “борг” і “зобов’язання” (ССУМ, т. I, с. 314).

Причини цього явища Л.Д. Малевич вбачає не лише “в полісемічній природі слова живої мови, для якого загалом характерне вираження кількох значень, а й у філіації спеціальних понять, не одразу закріпленій окремими мовними знаками. Формування на основі одного поняття кількох самостійних у мовному плані виявлялось у багатозначності слова-терміна в межах свого термінологічного поля” [3, с. 54]. Типовим прикладом цього явища виступає низка лексем: *направление*, яка була носієм значення “путь”, також називала важливі поняття сфери керування “настанова”, “вказівка” (Ср, т. II, с. 311); *настольникъ* вживапа на поняття “наслідник”, “наступник”, також позначала поняття “начальник”, “голова” (Ср, т. II, с. 337); лексема *підлеглий* була носієм значень “прілий” і “підлеглий” (СГ, т. III, с. 169) тощо.

Цю особливість прототермінів початкового періоду дослідники кваліфікують “як недостатність – постійну рису кожної традиційної, народної термінології, яка знаходить свій вияв у здатності термінології послуговуватися певний час попереднім набором позначень навіть тоді, коли вже з’явилась нова реалія, тобто у здатності термінології постійно відставати від рівня матеріальної культури і відображати тим самим постійно попередній культурний рівень” [3, с. 54; 9, с. 391].

Значну кількість лексем на позначення спеціальних понять сфери менеджменту зафіксовано в українських писемних пам'ятках XIV–XV ст.: *послушъство, послушєнство* – підлеглисть, підпорядкованість (ССУМ, т. II, с. 202), *положенъе* – постанова, рішення (ССУМ, т. II, с. 183), *послушъсть* – підлеглий (ССУМ, т. II, с. 202),

Для номінації більшості понять не існувало цілком визначених найменувань, а використовувалось одразу кілька синонімічно співвіднесених позначень. Наприклад, поняття “вказівки, настанови” передавали за допомогою лексем *наука* (ССУМ, т. II, с. 27), *науучъньє* (цсл. научение) (ССУМ, т. II, с. 27), *наставление* (цсл. наставление) (ССУМ, т. II, с. 26); поняття “прибуток, дохід” – за допомогою прототермінів *приход* (ССУМ, т. II, с. 249), *прѣбытокъ* (ССУМ, т. II, с. 253); для номінації поняття “наказ” існували синонімічні лексеми *роказъ* (пл. rozkaz) (ТМ, т. II, с. 291) і *вказъ* (пл. wskaz) (ТМ, т. I, с. 120).

Головна причина існування синонімічних лексем на позначення понять сфери менеджменту полягає в тому, що, “набуваючи термінологічної функції і вступаючи в нову функційну сферу, загальноновживане слово не поривало зв'язків зі своїми синонімами в загальнонародній мові, а, навпаки, залучало їх до цієї сфери” [3, с. 55].

Для лексем цього періоду характерна словотвірна та фонетико-морфологічна варіантність, пор.: “управитель княжим господарством” – *тиун, тивеун, тивуниц, тиуниц* (МТС, с. 360); “розпорядження, наказ” – *приказание, прѣказаніє, приказаніє, приказанъе, приказъ, приказ* (ССУМ, т. II, с. 240), “керувати, направляти” – *наставъничити, наставъничѣ* (Ср, т. II, с. 336). Така велика кількість лексичних та словотвірних варіантів, на думку Л.М. Полюги, є чинником інтенсивного розвитку лексичних угруповань [8, с. 181].

Термінологічна варіантність – наявність багатьох лексем для номінації одного поняття і відсутність їхньої стабільної форми – аргументовано свідчить про стихійність і слабку оформленість УТМ на початковому (донауковому) етапі формування. Однак в аспекті діакронії варіантність відіграла свою позитивну роль, оскільки сприяла розширенню номінативних можливостей термінології менеджменту, збагаченню і поповненню її фонду, з якого пізніше виокремилися лексеми, що претендували на роль термінів менеджменту, адекватно співвіднесених з позначуваним поняттям.

Подальший розвиток досліджуваної терміносистеми відбивають українські писемні пам'ятки XV–XVIII ст. “З плином часу професійні галузі діяльності розростаються не лише екстенсивно, але й інтенсивно, якісно, що, у свою чергу, підвищує їхню специфічність, вузькогалузовість. Лексичні одиниці спеціального вживання набувають властивостей термінів у сучасному розумінні” [7, с. 38]. Пор.: *старшій* – начальник (ТМ, т. II, с. 361), *старшина* – вище начальство (ТМ, т. II, с. 361), *проводникъ* – керівник (ТМ, т. II, с. 244), *поводъ* – керівництво, вказівка (ТМ, т. II, с. 120), *переводникъ* – керівництво (ТМ, т. II, с. 92), *звѣрхность* – 1. Начальство, главенство; 2. Влада, право (ТМ, т. I, с. 305), *верхность* – начальство (ТМ, т. I, с. 93), *приналежнѣый* – підлеглий, залежний (ТМ, т. II, с. 228), *правене* – правління, управління (ТМ, т. II, с. 205),

становленье, постановеньє – постанова (ТМ, т. II, с. 186), *постановити* – учредити, призначити (ТМ, т. II, с. 186), *превзятость* – підприємливість (ТМ, т. II, с. 210), *рядити* – правити, управляти (ТМ, т. II, с. 304), *приводъ* – керівництво, вказівка (ТМ, т. II, с. 219–220), *застановленье* – рішення, постанова (ТМ, т. I, с. 289), *неналежность* – некомпетентність (ТМ, т. I, с. 490), *тайникъ* – секретар (ТМ, т. II, с. 384), *заплата* – плата, винагорода (ТМ, т. I, с. 281). Привертають увагу назви з виразною спеціалізацією. Наприклад, лексему *розрядецъ* зафіксовано у значеннях “начальник, керівник, управитель” (ТМ, т. II, с. 300), а *становленье* – у значенні “постанова” (ТМ, т. II, с. 360).

Українська мова і її термінологічна система розвивалась у контактах з іншими європейськими мовами. На думку І. І. Огієнка, “Україна ніколи не лякалася західної культури, і західний вплив широкою річкою вільно котився до нас” [5, с. 26]. Зокрема, українські писемні пам’ятки XIV–XV ст. фіксують низку лексем, запозичених зі старопольської та старочеської мов: *личьба, личба* (стп. *liczba*) – 1) рахунок, фінансовий звіт; 2) грошовий курс, платіжна вартість грошової одиниці (ССУМ, т. I, с. 551); *рожиток* (стп. *rozytek, стч. rožitek*) – прибуток, приріст (ССУМ, т. II, с. 173); *поражъньє* (стп. *poradzenie*) – порада, рада (ССУМ, т. II, с. 197); *изискъ, изыскъ* (стч. *zisk, стп. zysk*) – 1) зиск, прибуток, 2) виграш судової справи (ССУМ, т. I, с. 429).

Процес запозичання іншомовних лексем зі сфери менеджменту триває і в подальші періоди. Оскільки частина України в XV–XVIII ст. була в складі Речі Посполитої, чимало термінів увійшло до складу української з польської мови: *завѣдовца* (*zawiadowca*) – управитель, завідувач (ТМ, т. I, с. 264); *владность* (*władność*) – влада, володіння, відомство, начальство (ТМ, т. I, с. 104); *препись* (*przeпис*) – наказ, розпорядження (ТМ, т. II, с. 214); *справованне* (*sprawowanie*) – 1. Управління; 2. Виконання (ТМ, т. II, с. 352); *справовати* (*sprawować*) – управляти, завідувати (ТМ, т. II, с. 352); *подлеглий* (*podległy*) – підлеглий (ТМ, т. II, с. 135); *преложоный* (*przełożony*) – начальник (ТМ, т. II, с. 213); *ухвала* (*uchwała*) – постанова, рішення (ТМ, т. II, с. 448); *ухвалити* – постановити (ТМ, т. I, с. 448); *напоминање* (*parominanie*) – настанова, догана (ТМ, т. I, с. 450); *карность* (*karność*) – 1. Дисципліна; 2. Покарання (ТМ, т. I, с. 359); *справуюцій* (*sprawujący*) – управляючий, завідувач (ТМ, т. II, с. 353); *справца* (*sprawca*) – управляючий, правитель, предводитель (ТМ, т. II, с. 353). Засвідчено поодинокі запозичення безпосередньо з німецької мови, напр.: *мыто¹* (*Mauth*) – мито; *мыто²* (*Miethe*) – плата, винагорода (ТМ, т. I, с. 443), та за польським посередництвом, напр.: *керувати* (пл. *kierować* з нім. *kehren*) – 1. Направляти; 2. Управляти (ТМ, т. I, с. 363); *варунокъ* (пл. *warunek* з нім. *(be) wahren*) – умова, договір, кондиція (ТМ, т. I, с. 86). З латинської мови запозичено термін *декретъ* (*decretum*) – постанова, рішення (ТМ, т. I, с. 204). Такі лексеми вважаємо найдавнішими запозиченнями галузі менеджменту. Аналізуючи лексичні процеси в українській мові XVIII ст., В.А. Передрієнко зазначає, що саме економічний словник зазнав найбільше змін під впливом іншомовної лексики, якою в цей час активно поповнювалась українська мова: “Більш відкритий для книжних впливів, зокрема іншомовних, він (економічний

словник), проте, перебував у постійному активному вжитку, у процесі якого виробився стійкий народно-розмовний лексичний шар” [6, с. 74].

Другий етап (середина XIX ст. – початок XX ст.) пов’язаний з розвитком економічної теорії, у контексті якої розвивалася власне українська управлінська думка і практика. У цей період триває активне поповнення спеціальної лексики сфери менеджменту лексемами на позначення спеціальних понять означеної галузі, наприклад: *керування* (управління), *підлеглий*, *підлеглисть*, *приказ* (наказ), *завідця* (завідувач, керівник), *догана* (осуд, хула), *відділ*, *виділ* (1. Відділ; 2. Комітет, бюро, правління), *виділовий* (1. Той, що стосується комітету, бюро, правління; 2. Член комітету, бюро, правління), *установа* (постанова) (СГ).

Велика кількість запозичених лексем зумовила появу словників, у яких простежуються перші спроби дати тлумачення малозрозумілих для широкого загалу слів. У словнику В. Доманицького знаходимо пояснення запозичених лексем досліджуваної сфери: *фірма* – “назвисько торгового дома чи торгового підприємства” (ДС, с. 123), *субсидія* – “грошова поміч, замога” (ДС, с. 114), *рапорт* – “коли молодший по службі повідомляє старшого” (ДС, с. 100), *актив* – “чис-небудь добро: гроші, векселі, машини, будівлі, землі, не торкаючись довгів” (ДС, с. 10), *децентралізація* – “такий лад, коли у всяких справах не треба вдаватися до центру” (ДС, с. 37), *інструкція* – “наказ, в якому докладно вказано, що і як треба робити” (ДС, с. 49), *комітет* – “1) збір людей, настановлених якоюсь властю на те, щоб обмірковувати накази; 2) збір уповноважених, щоб обмірковувати справи” (ДС, с. 57) тощо. Такі тлумачення послугували підґрунтям для подальшої наукової дефініції терміна.

Аналіз лексем сфери менеджменту цих періодів уможливує зробити висновок про їхню здатність еволюціонувати в процесі функціонування. Розвиток останніх виявляється в різноманітних внутрішніх змінах: зникненні окремих слів, появи інших, “поступовій диференціації і висуванні основних найменувань” [1, с. 67]. Значення деяких термінів зберігається впродовж тривалого часу. Практично без зміни спеціального значення в сучасній термінології менеджменту функціонують такі лексеми: *оренда* – “аренда” (СГ, т. III, с. 62) та *оренда* – “наймання майна, житла, землі тощо з правом тимчасового користування ним за відповідну плату” (ГРЕ, с. 391); *наказ* – “розпорядження” (СГ, т. II, с. 491) та *наказ* – “обов’язкове для виконання розпорядження керівника підприємства, фірми, компанії, організації, установи” (ЕЕ, т. II, с. 510); *циркуляр* – “наказ вищого начальства або установи нижчим особам або установам” (ДС, с. 126) і *циркуляр* – “письмове розпорядження директивного характеру, що надсилають підвідомчим установам або підлеглим службовим особам” (ГРЕ, с. 637).

Значення інших прототермінів змінюється, зазнає певних змін у бік звуження чи розширення. Наприклад, у XV – XVIII ст. лексема *інстанція* вживалась лише на позначення “запрошення до суду” (ТМ, т. I, с. 350), у сучасній термінології менеджменту вона позначає “кожну з послідовних ланок у системі підпорядкованих один одному органів управління, установ” (ГРЕ, с. 229). Лексема *мандат* (лат. *mandatum*) у XV–XVIII ст. функціонувала

зі значеннями “наказ”, “розпорядження” (ТМ, т. I, с. 420). У сучасній українській мові ця лексема полісемічна: крім цього, вона набуває значення “документ, що засвідчує певні повноваження” (ЭСБ, с. 379). Семантичної еволюції зазнала лексема *начальник*. У давньоруський період вона позначала “засновник”, “привідник”, “головний”, “глава” (Ср, т. II, с. 348). У словнику Є.Тимченка зафіксовано вже три значення: “начальник”, “глава”, “проводир” (ТМ, т. I, с. 474). У сучасній терміносистемі менеджменту лексема *начальник* звузила своє значення і вживається на позначення “керівника відділу, департаменту, проекту тощо” (ШС, с. 116). Цей процес дослідники розглядають як стихійну уніфікацію, властиву певною мірою будь-якій термінології [3, с. 55–56].

Третій етап – початок ХХ ст. – початок 90-х років ХХ ст., упродовж якого спостерігасмо гальмування розвитку УТМ у зв’язку з пануванням командно-адміністративної економіки. У цей час з’являються лексикографічні праці, у яких наявний ідеологічний коментар до дефініцій багатьох термінів: *менеджер* – “у капіталістичних країнах представник категорії найманих працівників, який безпосередньо зайнятий управлінням підприємства” (ЕС, с. 291); *менеджеризм* – “одна з буржуазних теорій управління, яка ставить собі за мету створити “принципи управління”, придатні для для будь-якого суспільства” (ЕС, с. 291); *тантьєма* – частка чистого прибутку, яку отримують члени правління, ради директорів або адміністратори капіталістичних підприємств (ЕС, с. 551); *демократичний централізм* – “загальний принцип державного управління соціалістичним виробництвом” (ЕС, с. 114); *організаційні методи управління* – “у соціалістичному суспільстві методи організаційного впливу на керівну та керовану системи” (ЕС, с. 370).

Аналіз розвитку УТМ уможливив виділити 3 початкові етапи її формування, кожен з яких доповнював лексичний склад попереднього періоду, таким чином сприявши розвитку досліджуваної терміносистеми. Існування синонімічних лексем на позначення понять сфери управління та словотвірна й фонетико-морфологічна варіантність свідчать про стихійність і слабку оформленість термінології менеджменту на першому, донауковому етапі. Другий етап (середина ХІХ ст. – початок ХХ ст.) пов’язаний із розвитком економічної теорії; третій етап (початок ХХ ст. – початок 90-х років ХХ ст.) визначаємо як етап гальмування розвитку УТМ у зв’язку з пануванням командно-адміністративної економіки. Перспективним напрямом представляється дослідження особливостей становлення УТМ на сучасному етапі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веселитский В.В. Отвлеченная лексика в русском литературном языке XVIII – начала XIX вв. / В.В. Веселитский. – М. : Наука, 1972. – 319 с.
2. Гринев-Гриневиц С.В. Основы антропологической лингвистики (к лингвистическим основаниям эволюции мышления) : [уч. пособ.] / С.В. Гринев-Гриневиц, Э.А. Сорокина, Т.Г. Скопюк. – М. : Спутник +, 2005. – 113 с.

3. Малевич Л.Д. Особливості української термінології донаукового періоду (на матеріалі гідромеліоративної термінології) / Л.Д. Малевич // Мовознавство. – 1999. – № 4–5. – С. 51–58.
4. Михайлишин Б.П. Комунікативний аспект української ринкової терміносистеми / Б.П. Михайлишин // Мовознавство. – 1998. – № 4–5. – С. 64–67.
5. Огієнко І.І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / І.І. Огієнко. – К. : Довіра, 1992. – 141 с.
6. Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі / В.А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1979. – 144 с.
7. Покровська О.А. Українська термінологія ринкових відносин : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О.А. Покровська. – Х., 1995. – 207 с.
8. Полнога Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. / Л.М. Полнога. – К. : Наук. думка, 1991. – 240 с.
9. Трубачев О.Н. Ремесленна термінологія в славянських мовах (Етимологія і опыт групової реконструкції) : автореф. дисс. на соиск. научн. степени доктора філол. наук : 10.02.02 / О.Н. Трубачев. – М., 1965. – 24 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ДС – Словарик: Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів / [уклад. В. Доманицький]. – К., 1906. – 128 с.
- ЕЕ – Економічна енциклопедія : у 3 т. / ред. кол. С.В. Мочерний [та ін.]. – К. : Вид. центр “Академія”, 2000.
- ЕС – Економічний словник / [за ред. П.І. Багрія, С.І. Дорогунцова]. – К. : УРЕ АН УРСР, 1973. – 624 с.
- МТС – Матеріали для термінологічного словаря древней России / [под ред. Г.Е. Кочина]. – М.; Л., 1937. – 487 с.
- СГ – Словарь української мови : в 4 т. / [упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко] – [надрук. з вид. 1907–1909 рр. фотоспособом] // НАН України, Ін-т укр. мови. – К. : Наук. думка, 1996–1997.
- Ср – Срезневский И.И. Матеріали для словаря древнерусского языка : в 3 т. / И.И. Срезневский. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / ред. кол. Д.Г. Гринчишин [та ін.] // АН УРСР. Ін-т сусп. наук. – К. : Наук. думка, 1977.
- ТМ – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / [упор.: В.В. Німчук, Г.І. Лиса] // НАН України, Укр. вільна акад. наук у США. – Київ–Нью-Йорк, 2002.
- ШС – Шимків А. Англо-український глумачний словник економічної лексики / Анна Шимків. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2004. – 429 с.
- ЭСБ – Энциклопедический словарь бизнесмена : Менеджмент, маркетинг, информатика / [под ред. М.И. Молдованова]. – К. : Техніка, 1993. – 856 с.